

Thomas Olk

SOCIALNA DRŽAVA V ZVEZNI REPUBLIKI NEMČIJI – POTREBA PO REFORMI IN REFORMSKI KONCEPTI

Avtor v svojem prispevku utemeljuje potrebo po inovacijah v sistemu socialnega varstva in socialne politike. Posebej obravnava probleme, ki izhajajo iz demografskih premikov v starostni sestavi populacije in s tem povezanim rastočim številom upokojencev in zmanjšanim številom (mlajših) zaposlenih. Loteva se tudi novih fleksibilnih oblik delovnega statusa (delo s skrajšanim delovnim časom, delo na domu, itd.) in njihovih posledic za socialno varnost. V tej zvezi se avtor ogreva za koncept osnovnega socialnega varstva, odklanja pa zamisel o zagotovljenem minimalnem dohodku ne glede na zaposlitev.

In his paper the author proves the need for inovations in the system of social security and social politics. Specially is concentrated on the problems of demographic shifts in old age structure of population and connected increasing number of pensioners and on the other side decreasing number of younger employed people. He is occupied also with new flexible forms of working status (part time work, work at home, etc.) and their consequences for social security system. In this frame of reference the author supports concept of elementary social security and rejects the idea of minimal personal income for unemployed.

socialna država, (osnovno) socialno varstvo, skupine za samopomoč, starostna revščina

I. Uvod

V zadnjih letih so deficiti in vrzeli v oskrbi, ki se pojavljajo v obstoječem sistemu socialnega varstva, postali vedno bolj očitni ter so sprožili razprave o možnih poteh spremembe. V okviru te razprave o reformi leta ni potekala zgolj v ozkih strokovnih krogih, temveč tudi v širši javnosti – je bila razvita cela paleta alternativnih reformskih modelov in strukturnih načel o »zagotavljanju socialnega varstva«, hkrati pa so potekale tudi razprave o dobrih in slabih straneh teh modelov in načel. S sprejetjem »reformskih« zakonov v zdravstvu in v sistemu oskrbe ostarelih oseb se je ta razprava prelila v zakonske oblike. Tako zagovorniki kot kritiki teh reform pa se strinjajo, da gre pri tem v obeh primerih bolj za pragmatične odgovore na žgoče probleme – predvsem v financiranju – ne pa za nove temeljne rešitve v temelju spremenjenih problemov. To so, kot je Wolfgang Heine (prim. 1989) nedavno upravičeno poudaril, reforme, vendar niso strukturne reforme.

To je po vsej verjetnosti tudi poglavitni razlog za to, da razprave o možnostih in alternativah inovatroske prilagoditve socialne države spremenjenim ekonomskim, političnim in družbenim okvirnim pogojem nikakor niso pri koncu. Spričo mnogih nerešenih problemov in očitnega polovičarstva v sedanjih reformskih zakonih se razprave o še vedno obstoječih problemih v sistemu socialnega varstva vedno znova razvzemajo na najbolj nevrvalgičnih

točkah. Tako torej razprava o reformi nikakor ni končana, temveč zgolj predstavljena na novo, višjo raven. V nadaljevanju bomo poskušali ob pomoči izbranih področij problemov skicirati potrebo po inovacijah v sistemu socialnega varstva (prim. odstavek 2), da bi mogli glede na to razpravljati o možnih korakih k preoblikovanju socialne države v njenih središčnih točkah (prim. odstavek 3). Iz palete možnih reformskih predlogov bom omenil dva, ki nista le konkretna primera za korake k preoblikovanju, temveč lahko prek področij, ki jih urejata, veljata kot reprezentativna za možne poti izhoda iz temeljnih problemov »zagotavljanja socialnega varstva«: namreč (1) predlogi za reformiranje obstoječega sistema osnovnega socialnega varstva, in (2) strategije za socialnopolitično pospeševanje in podporo socialno koristnih dejavnosti.

II. Nagibi za potrebo po inovacijah v sistemu socialnega varstva

Sprememba ekonomskih, političnih in družbenih pogojev za sistem socialnega varstva v ZRN ima veliko obrazov. Na tem mestu bi omenil le dve najpomembnejši področji problemov: (1) demografske spremembe in (2) spremembe v našem območju dela, ki se stekajo predvsem v erozijo normalnih delovnih razmerij.

1) Demografski izziv

O demografskih premikih v starostni sestavi prebivalstva ZRN se razpravlja še posebej v zvezi z zagotavljanjem sistema varstva ostarelih oseb. »Presežek« starejših ljudi je postavil naš sistem zakonskega varstva ostarelih pred hudo preizkušnjo. Trend staranja prebivalstva ima dve komponenti. Prva je zmanjšanje števila rojstev. Sredi 50-ih let je znašala **stopnja neto reprodukcije** v ZRN 100 %, 1956 117 %, 1970 95 %, 1975 68 % in 1986 63,5 %. Če predpostavljamo, da je saldo izseljencev 0, se bo prebivalstvo ZRN-**režidenti**, ki je v letu 1986 znašalo 61 milijonov, zmanjšalo v letu 2015 na 54 milijonov, v letu 2030 na 47 milijonov in leta 2040 na 41 milijonov. Vzporedno z nižanjem števila rojstev pa se kontinuirano povečuje pričakovana starost. V skupini 60-letnikov se je starostna meja pri moških v letih 1973–1975 po uradni tabeli smrtnosti dvignila za 15,5 let, pri ženskah za 19,5 let, v letih 1983/85 pa že za 16,9 let pri moških oz. za 21,4 let pri ženskah. Tak trend se še nadaljuje.

Oboje skupaj povzroča **spremembo starostne sestave** prebivalstva: število otrok in mladostnikov pod 20 let bo še naprej padalo, in sicer z današnjih 13,5 milijonov na 8,8 milijonov leta 2015 in 7,3 milijone v letu 2030. Število **mlajših za delo zmožnih oseb** (od 20. do 40. leta starosti) bo leta 1990 naraslo na maksimalno 19 milijonov, potem se bo do leta 2010 zmanjšalo na približno 12 milijonov in od 2020 naprej še na približno 10 milijonov v letu 2030. Število **starejših za delo zmožnih oseb** (od 40. do 60. leta starosti) bo od 18 milijonov v letu 2010 nazadovalo na 11,5 milijonov v letu 2030. Ob vedno manjšem številu za delo zmožnih oseb pa bo vedno večje število starih oseb (od 60. do 80. leta starosti): namreč 13 milijonov v letu 2005; 14,4 milijona v letu 2030; število oseb v visoki starosti (80 let in več) pa se bo med leti 1990 in 2030 skoraj podvojilo.

To pomeni, da bo število mlajših starostnikov raslo, in sicer s 23,5 % celotnega prebivalstva v letu 1986 na 31 % v letu 2030, število oseb v visoki starosti pa z 4,5 na 8 %. Število mlajših za delo zmožnih oseb se bo zmanjšalo z

31 % na 21 %, delež starejših za delo zmožnih oseb bo ostal v teh letih s svojimi približno 26 % celotnega prebivalstva sorazmerno stalen.

Vse to pa znotraj zakonskega pokojninskega zavarovanja (delavcev in nameščencev, kakor tudi delojemalcev v obratih rudarskih zadrug) vpliva na odnos med plačevalci prispevka in koristniki teh prispevkov. Če je prišlo v letu 1986 na 1000 plačevalcev prispevka 481 upokojencev (kvocient upokojencev s tarifno postavko), pa pride v letu 2030 na 1000 plačevalcev 1122 upokojencev oz. 1325 pokojnin oz. 826 standardnih pokojnin (primerjaj VDR 1987, str. 30 in dalje). V 45. letih se torej »obremenitve« potrojijo. Vendar se od leta 2085 naprej, torej od leta, ko bo dosežen demografski maksimum, trend rastočih obremenitev ne bo nadaljeval, temveč se bodo le-te zmanjševale. To pomeni, da je treba 50 prehodnih let, ki jih zaznamujejo pomembne demografsko inducirane strukturne spremembe, socialnopolitično in fiskalnopolitično nekako premagati.

Da ne bi bilo nesporazumov: zmanjšanje števila prebivalcev ne smemo razumeti le kot negativni razvoj. Tak razvoj ima svoje dobre in slabe plati. Prvič, ni nič drugega kot spodbuda za procese prilagajanja. Zavedati se moramo, da imata padajoča gostota prebivalstva in manjše izkoriščanje naravnih virov ekološko docela pozitivne učinke. Prav tako pa je ob povečanju števila starejših ljudi starost samo na sebi vedno težje diskriminirati in izolirati. Starejši ljudje ne pridobijo zaradi velikega števila zgolj novo politično težo, temveč postanejo njihove izkušnje in pogledi na probleme za družbo zopet pomembnejši.

2) Nova topografija dela in socialnopolitična potreba po reformi

Glede zveze med delom in socialnim varstvom je v zadnjih letih v ospredju problem brezposelnosti. Brezposelnost pomeni za zdravstveno in pokojninsko zavarovanje, predvsem pa za podporo brezposelnim, manjši dotok denarja ob večjih izdatkih. Visoke obremenitve zaradi plačila podpor brezposelnim ali bolnim, ki jih je sprožila brezposelnost, spremlja na drugi strani izpad prispevkov. V nasprotju z vsemi optimističnimi pričakovanji in upanji, ki jih izraža politika, pa zarisujejo znanstvene napovedi prihodnjemu razvoju na trgu delovne sile precej pesimistično obarvano podobo (Gradivo za raziskovanje trga delovne sile in delovnih mest 1/1988). Vidno zmanjšanje brezposelnosti in s tem povezana razbremenitev socialnega varstva do leta 2000 nikakor nista zagotovljena.

Dolgoročno nemara še pomembnejši element »prihodnosti dela« bo kvantitativna in kvalitativna rast pomembnosti takih delovnih razmerij, ki se bolj ali manj ločijo od idealne podobe »normalnih delovnih razmerij«. Fleksibilni delovni čas, delo z skrajšani delovnim časom, delo za določen čas, delo na domu s pomočjo telekomunikacij, »nova samostojnost« so v tem hipu že obče znani pojmi, ki izražajo večplastnost prelomov v območju dela.

Vzroki za izgubo pomembnosti »normalnih delovnih razmerij« so tako raznoliki, kot so raznolike njihove pojavnne oblike.

Eden od pomembnejših vzrokov so spremenjene strategije koriščenja in vključevanja delovne sile v obratih. V celoti gledano – krizo na trgu delovne sile spremlja od sredine 70-ih let naprej strukturna sprememba tradicionalnega sistema zaposlovanja, ki jo označuje naslednje:

(a) Zmanjšanje stalnih uslužbencev: zasebna in javna podjetja težijo vedno bolj k zmanjševanju stalnih uslužbencev; pri tem rastejo pregrade med jedrom uslužbencev in obrobni uslužbenci, vendar pa se obenem za pripadnike prve skupine uslužbencev povečuje tveganje, povezano s trgom delovne

sile, in sicer tveganje, da bi se soočili s povečano delovno obremenitvijo in brezposelnostjo, pa tudi, da bi zdrsnili v manjvredno zaposlitev.

(b) Povečanje nestabilnega sektorja zaposlovanja: cilj strategij podjetniške kadrovske politike je, da bi vedno večji del svojega kadra fleksibilizirala – z zakonom določeno zaščito bi spremljalo vedno več časovnih pogodb, delovnih pogodb, svobodno sodelovanje pri nalogah, izposojanje delavcev (Leiharbeit), vključevanje drugih podjetij in drugo. S tem nastaja vedno večji sektor znotraj sistema zaposlovanja, za katerega pridobitve delavske in socialne zakonodaje deloma ne veljajo.

(c) Rastoča tveganja pri mobilnosti za vse zaposlene skupine: s povečano kadrovske rotacije in poostreno selekcijo rastejo tudi tveganja pri mobilnosti za vse zaposlene skupine; povečuje se tveganje, da bi bili prisiljeni pri zamenjavi delovnega mesta znotraj obrata ali s prehodom v drug obrat sprejeti slabšo plačo in slabši poklicni status.

(d) Vedno večje strukturiranje brezposelnosti: s trajajočo množično brezposelnostjo se tveganja v zvezi z brezposelnostjo zgoščajo vedno bolj pri tako imenovanih problematičnih skupinah na trgu delovne sile, kot so ženske, starejše osebe, hendikepirane osebe in neizobraženi. Te skupine postajajo po eni strani žrtve vedno številčnejših pogojev za nastavitev in učinkov, ki jih zahtevajo zaposlovalci. Po drugi strani pa tudi v vedno tršem konkurenčnem boju tistih, ki so že zaposleni, za vedno redkejša delovna mesta, potegnejo krajši konec. Zaradi tega postaja vključevanje v poklicno življenje, še posebej za mlade brez izobrazbe, vedno težje. Z vedno večjim »strukturiranjem« brezposelnosti se povečuje delež trajno brezposelnih in tistih, ki so večkrat brezposelni (prim. Hanesch 1988, str. 64 in dalje).

Tako grozi nevarnost tendence k razcepitvi za delo zmožnega prebivalstva na eni strani v neko namerno skrženo »produktivistično jedro« ki si svoje življenjske razmere in razmere glede delovnega časa tudi v kriznih časih lahko zagotovi z veljavo tarifnih, kakor tudi delovno in socialno pravnih zaščitnih določb; na drugi strani pa v vedno širše »obrobno področje« posameznikov in skupin, ki nimajo nikakršnih tržnih dohodkov ali pa le-ti ne zadoščajo za človeka vredno eksistenco. »Normalnost« povezave mezdnega dela in dela na zaslužek z zagotavljanjem zadovoljive gmotne eksistence je vsaj v vedno širših obrobni področjih sistema zaposlovanja postala dvomljiva.

Nastanek in širjenje takih zaposlovalnih oblik olajšujejo in krepijo državne strategije deregulacije glede delovnega razmerja, zmanjšanje pravnih zahtev in zaščitnih določb. Aktualni primer za to je t. i. Zakon o pospeševanju zaposlovanja, ki je začel veljati 1. 1. 1985. V nasprotju s političnimi izjavami o namenu le-tega se z njim brezposelnost ne zmanjšuje, temveč se nasprotno s takimi ukrepi zožuje podjetniška potreba po internih kadrovske rezervah, saj se lahko vsakokrat fleksibilno odpokliče potrebno delovno silo s trga delovne sile.

Položaj na trgu delovne sile sili številne delojemalce, da sprejmejo take »kočljive« pogoje zaposlovanja. Drugi delojemalci pa se zanimajo za nove in fleksibilne oblike dela, kajti pri delu na domu s pomočjo telekomunikacij, na primer – vsaj v skladu s konceptom take oblike – je vendarle možna cela vrsta ugodnosti za delojemalca (prim. Rürup 1989, str. 122). Kot primere izboljšanja bi lahko v tej zvezi navedli na primer združljivost zaposlenosti in vzgoje otrok, prihranek časa in stroškov, povezanih s potjo na delo.

Na koncu so motivi in interesi, ki pri delojemalcih delujejo v smeri neke nove topografije dela, sicer precej dvorezni, vendar pa nikakor niso selektivni: »Vedno več življenjskih situacij se nahaja v sivi coni med 'svobodno iz-

bran' in 'izbran pod pritiskom okoliščin' ... Ali je delo za zaslužek – to je oblika, ki ni v skladu s trenutnim normalnim standardom – izbrano svobodno ali pod pritiskom okoliščin, celo prizadeti ne morejo vselej lahko razločiti.« (Vobruba 1989, str. 4).

Številne različice podjetniških strategij za fleksibiliziranje vključevanja delovne sile ne vodijo le k spreminjanju dela s polnim delovnim časom v delo s polovičnim delovnim časom, temveč tudi pospešujejo nastanek širše palete fleksibilnih in pogosto »nezaščitenih« oblik zaposlovanja. Te segajo od neznatne zaposlitve prek priložnostne zaposlitve, »svobodnega sodelovanja« in delovne pogodbe, do izposojanja delovne sile ali do oblik dela s skrajšanim delovnim časom, ki so socialno nezavarovane. S širjenjem takih negotovih in glede delovnega časa nezadovoljivih delovnih razmerij grozi nevarnost, da se bo število upravičencev do podpore zaradi nizkega zaslužka oz. nizke meze povečalo.

Razvoj dvomljivih oblik zaposlovanja se empirično raziskuje šele od nedavnega, zato obstajajo o tem le pičle informacije – tako o obsegu in strukturi kakor tudi o povračilu za taka delovna razmerja. Tako izhaja iz neke novejša raziskave Družbe za družboslovna raziskovanja in statistične analize (FORSA 1986), da je bila v letu 1986 približno četrtnina vseh zaposlenih v ZRN v takem delovnem razmerju, ki ni bilo v skladu z normalnim delovnim razmerjem s polnim delovnim časom za nedoločen čas. Približno tretjina teh atipičnih delovnih razmerij s skrajšanim statusom je bila sklenjena za določen čas (8,5 % zaposlenih, dve tretjini sta obsegali zaposlitev s skrajšanim delovnim časom – 16,5 %). V zadnjih letih se je še posebej povečal delež delovnih razmerij za določen čas; samo od leta 1984 do leta 1986 se je podvojil. Povsem jasno je razvidna težnja k tesni povezavi različnih dvomljivih delovnih razmerij. Tako je bilo v letu 1986 16 % tistih, ki so bili zaposleni za določen čas, hkrati zaposlenih s skrajšanim delovnim časom. Približno 10 % zaposlenih s skrajšanim delovnim časom, je bilo glede na zasedenost kapacitet obrata pripravljenih »na odpoklic« (t. i. Kapovaz-pogodbe).

Čeprav ostaja odprto, kako se prelomi v sferi dela obdržijo v končni posledici, pa trenda k novim oblikam zaposlovanja le ne bo mogoče preobrniti. Opisana komplementarnost ekonomskih izračunov, političnih interesov in upanj številnih ljudi na nove priložnosti za individualno in boljše uglasitev dela z zaslužkom in prostim časom je sprožila val sprememb, ki ga ni mogoče več ustaviti.

Zahteva, ki jo nove oblike zaposlovanja naslavlja na socialno varstvo, je večplastna in je v tem trenutku še ni mogoče docela razpoznati. Vendarle pa je že mogoče oblikovati prve komplekse problemov in identificirati možnosti za njihovo razrešitev. Skupno izhodišče mnogih problemov je dejstvo, da v sistemu socialnega varstva v ZRN prevladujejo socialna zavarovanja, ki so konstruirana po načelu ekvivaletnosti, obogatenim s prvimi solidarnosti. To po eni strani pomeni, da se zahtevki za storitve ravnaajo po številu in višini poprej vplačanih prispevkov, ki se odvajajo v odstotnem deležu od vsakokratnega dohodka. Po drugi strani pa so za pokrivanje zahtevkov brezposelnih, upokojenecv ali bolnih – poleg iz davkov financiranih zveznih dodatkov – na voljo le tista sredstva, ki so obenem vplačana kot prispevki aktivnega za delo zmožnega prebivalstva. Elementi solidarnosti nastopijo med drugim takrat, kadar je treba pri sicer enaki višini prispevkov zavarovati tudi člane družine.

Tak ustroj socialnega zavarovanja je problematičen na primer pri ljudeh, ki so bili dalj časa zaposleni s skrajšanim delovnim časom. V starosti jim

grozi nizka pokojnina, tj. »starostna revščina«. V sedanjem pokojninskem sistemu – in tu tudi načrti za reformo pokojnin, ki jih ima zvezna vlada, ne spremenijo nič bistvenega – lahko delojemalec s povprečnim zaslužkom računa z zadovoljivo pokojnino le, če so bili zanj približno 40 let odvajani prispevki, vključno s prispevki za nadomeščanje, za izpad delovne sile ali nadure. Sredi 1988 bi tak povprečni upokojenec prejemal mesečno pokojnino v višini 1450 DEM. Če je bil dalj časa zaposlen le kot delovna sila s skrajšanim delovnim časom, pa se njegov zahtevk zaradi nižjih prispevkov zmanjša. Če omenjeni delavec s povprečnim zaslužkom bi se moral na primer pri zaposlitvi s skrajšanim delovnim časom, ki bi trajala 14 let (z 20 urami tedenske obveznosti) v starosti odpovedati na mesec okoli 250 DEM (moj izračun na osnovi BMAS 1988, str. 168 in dalje) in bi bil s preostalim pokojninskim zahtevkom že pri višini pokojnine, ki jo imajo številni strokovnjaki na področju socialne politike za minimalno pokojnino – pri tem pa se morajo dodatno odšteti še prispevki za zdravstveno zavarovanje. Delojemalci s podpovprečnim zaslužkom in tisti, ki ne izpolnijo 40 let zavarovalne dobe, zdrsejše pri delu s skrajšanim delovnim časom na osnovi sedaj veljavnega pokojninskega prava naglo pod mejo cenzusa za socialno pomoč. Od starostnih pokojnin in od pokojnin za delo nezmožnim, izplačanih 1. 7. 1988, je bilo pri moških 24,3 % (ArV) oz. 12,1 % (AnV) pokojnin pod 900 DEM na mesec – pri ženskah je 82,7 % (ArV) oz. 35,9 % (AnV) prejemalo zavarovalno rento, ki je bila manjša od tega zneska« (Gelhausen/Steffen 1989, str. 15; prim. tudi Bäckén/Steffen, 1988, str. 59 in dalje).

Če socialno varstvo ne bo primerno reformirano, se bo povečalo število nezadostno preskrbljenih, saj smo v zadnjih letih beležili porast dela z zmanjšanim delovnim časom. »Med 1960 in 1986 je naraslo število zaposlenih s skrajšanim delovnim časom z 0,78 milijona na 3,8 milijona oziroma s 3,9 % na 14,8 %« (Dittrich et al. 1989, str. 279). Od približno 2,2 milijona zaposlenih s skrajšanim delovnim časom, ki so bili zavezanci socialnega zavarovanja, je bilo v letu 1988 okoli 93 % žensk (IWD št. 35, 31. 8. 89). Po oceni izvedencev je interes za delo s skrajšanim delovnim časom precej večji, od ponudbe. Poglavitni razlog za to je, da je industrija »diaspora glede skrajšanega delovnega časa«: le vsak petindvajseti delavec ima skrajšan delovni čas. Vendarle: v skupnem je teža dela s skrajšanim delovnim časom tudi v ZRN tako narasla, da je iz tega zrasla zahteva po socialnem varstvu. Poleg tega ne smemo pozabiti, »da veliko število želja glede delovnega časa ni uresničenih – komaj da so artikulirane – ker pri odstopanju od normalnega delovnega dne grozijo izgube pri varstvu, ki ga daje socialna država, saj se sistem socialnega varstva, ki je osredotočen na mezno delo, navezuje na normalni delovni čas kot bistveno značilnost normalnega delovnega razmerja« (Vobruba, 1989, str. 8).

Za socialno varstvo so še posebej problematična delovna razmerja oz. neznatne stranske dejavnosti, ki niso socialno zavarovane. Obdavnice so le pavšalno in ne plačujejo davščin socialnim zavarovanjem. Do nedavna o vrsti in obsegu teh oblik zaposlovanja ni bilo zanesljivih statističnih podatkov. Nekaj svetlobe v to temo je prinesla konec leta 1988 raziskava Kölnskega inštituta za družboslovna raziskovanja in socialno politiko (ISG 1988), ki je bila opravljena po nalogu Zveznega ministrstva za delo in socialno ureditev. Po tej raziskavi je 2,3 milijone zaposlenih, ki niso socialno zavarovani niti nimajo nikakršne druge pridobitne dejavnosti, ter približno 540.000 tistih, ki imajo manjšo stransko pridobitno dejavnost. Čeprav je velik del teh zaposlenih prek svojega zakonca, prek lastne pridobitne dejavnosti ali kako drugače članov socialnega zavarovanja (na primer kot rentniki ali študenti), ostaja vendarle še skupina (ki jo kvantitativno ni mogoče natančno določiti) zaposlenih,

ki niso socialno zavarovani, brez zadostne socialnovarstvene zaščite. Verjetno drži, da je 39,4 % zaposlenih, ki niso socialno zavarovani (torej tisti brez dodatnega pridobitnega delovnega razmerja) neporočenih, torej ne morejo biti zavarovani z obveznim zavarovanjem, ki ga omogoča polno zaposleni partner. Če bi se bile povišale socialne dajatve pavšalno obdavčenih zaposlenih, bi se bile te – pod pogoji *ceteris paribus* – povečane na približno 6,2 milijarde DEM. V ZRN znaša delež zaposlitev, ki niso socialno zavarovane, vključno z neznatnimi stranskimi dejavnostmi, 4,5 %.

Že danes se socialna država v ZRN ukvarja z rastočimi »problemi revščine«. »Starostna revščina« prizadene predvsem ženske, ki jim zakonski možje ne dajejo zadostnih sredstev in ki med svojo zaposlitvijo niso bile ves čas »zaposlene s polnim delovnim časom«. Če bi se opisani procesi spremembe v sferi dela uveljavili in socialnega varstva ne bi primerno reformirali, grozi nevarnost, da se bo to »prekariziranje« (Müller/Hehr, 1987, str. 4) delovnih in življenjskih razmer še bolj razširilo.

Mnogi politiki in znanstveniki so prepričani, da se rastočim »tveganjem revščine« lahko izognejo s tem, da se poskušajo bojevati zoper spremembe v sami sferi dela. Taka strategija ne ustreza v tolikšni meri, kolikor ne prizna, »da rastoči problemi selektivnega socialnopolitičnega varstva niso v drugačnih delovnih razmerjih samih po sebi, temveč so v vedno večji neskladnosti med novimi delovnimi razmerji in postavkami, da še vedno obstaja normalen položaj, kjer je sistem socialnega varstva osredinjen na mezdnem delu.« (Vobruba, 1989, str. 4). Na drugi strani pa bi bilo vsekakor napačno zanikati, da so bile od začetka osemdesetih let naprej nekatere socialnopolitične storitve zmanjšane in je to zmanjšanje sociale prispevalo k povečanju vrzeli v socialnem varstvu.

3) Reformski koncepti

3.1. Osnovni dohodek in osnovno socialno varstvo

Reforma socialnega varstva, ki naj na opisane zahteve, ki jih postavljajo nove oblike zaposlovanja, ustrezno reagira, bi morala financiranje postaviti na nov temelj, preoblikovati pa bi morala tudi storitve. V razpravi o novih perspektivah za storitve se glede zaščite zoper tveganja, ki jih prinaša spremenjena topografija dela, intenzivno razpravlja o različnih poteh za uvedbo pravice do storitve brez poprejšnjega plačevanja prispevkov. Osnovni dohodek in osnovno varstvo sta tu geslo, ki sta postali znani tudi zunaj ozke strokovne razprave.

Velika večina modelov in objavljenih predlogov, ki so bili v zadnjih letih razviti v ZRN v zvezi z **zajamčenim osnovnim dohodkom**, prihaja iz zelene-ga alternativnega polja in je precej zavezanih socialnoetičnim in socialističnim tradicijam. Pri tem gre tudi za preobrazbo socialne države, vendar pa primarno ne gre za to, da bi z osnovnim varstvom odpravili gmotno stisko, temveč da bi v gospodarstvo in v družbo uvedli obče egalitarne strukture. Torej gre pri tem manj za neposredno socialnopolitične in bolj za socialno reformne in družbeno reformne nastavke. Vsekakor ostajajo koncepti in predlogi, ki so jih predstavili Gorz, Offe, Vobruba in drugi večidel precej nejasni. Praviloma gre za prispevke k družbeni razpravi o ciljnih, medtem ko se koncepti pogosto konkretno sploh ne izoblikujejo ali pa vedno znova privzemajo nove oblike. Ob vseh razlikah pa je mogoče navesti skupni imenovalec teh modelov in predlogov:

- Zajamčeni osnovni dohodek naj uresniči pravico do zagotovljene materialne eksistence s pomočjo zadostnega (socialnega) dohodka, in sicer praviloma brez obveznosti plačila lastnega prispevka k družbeni blaginji. Torej naj ne bo pravica do osnovnega dohodka vezana na kakršno koli vrsto delovne obveznosti; »pravica na dohodek« vključuje v precejšnji meri »pravico do nedela«.

- Za zagotovitev eksistence je treba višino osnovnega dohodka postaviti nad današnjo socialno pomoč in ga sproti prilagajati razvoju družbenega dohodka. Če je raven osnovnega dohodka sploh podrobneje utemeljena oz. izpeljana, je njegova absolutna višina določena z načelom potrebe (ki ni podrobneje definirano), njegova relativna višina (razmerje do družbenega povprečnega dohodka) pa z načelom deleža pri normalnem družbenem položaju.

- Praviloma se osnovni dohodek zahteva v obliki stalnega trajnega zneska, kot osnova pa služi načelo individualnosti – medtem ko današnja socialna pomoč kaže nivo storitve, ki je specifična glede na gospodinjstvo; lastni dohodki (zaslužek) – če sploh – naj bodo všteti le delno, da bi s tem ohranjali spodbudo za delo na zaslužek.

- Odprto ostaja vprašanje, ali naj osnovni dohodek privzame obliko negativnega davka na dohodek ali socialne dividende (v splošni obliki ali kot zbir posameznih storitev, kot so denar za brezposelne, osnovne pokojnine, itd.). Prav tako odprto ostaja vprašanje, če naj se dosedanji sistemi socialnih storitev še naprej ohranijo in v kolikšni meri. Doslej po vsem videzu prevladuje pripravljenost, da se v prid boljšemu »osnovnemu varstvu za vse« vzame v zakup ukinjanje obstoječega v zgornjih nadstropjih socialnega varstva (npr. pri varstvu uradnikov). Vsekakor pa se morajo sedanji sistemi poenotiti, privilegiji, ki jih vsebujejo, pa odpraviti.

- Vsaj v višini osnovnega dohodka naj se doslej prevladujoče financiranje socialnega varstva s prispevki nadomesti s financiranjem prek davkov, pri čemer se praviloma predlaga splošni davek na ustvarjeno vrednost.

Izčrpnije kritiške ocene tega modela na tem mestu ni mogoče izpeljati. Vendarle lahko navedemo naslednje ugovore: zajamčeni osnovni dohodek ali minimalni dohodek je **univerzalistična** strategija; vendar pa se da vsem univerzalističnim modelom socialnopolitičnega zavarovanja pred tveganjem očitati nedoločenoost cilja. Ta očitek še poveča načelo neodvisnosti glede potrebnosti pomoči. Pri modelu, ki temelji na neodvisnosti glede potrebnosti pomoči, se obseg financ, ki naj se prerazdelijo, dramatično poveča. Pri tem pa ni nujno, da bi se to povečanje tudi socialnopolitično v vsakem primeru indiciralo (prim. Kreikebohm 1989, str. 138), saj se potrebnost ne preverja. Problematična je tudi ločitev osnovnega dohodka od vsakršnega prispevka (Gegenleistung). Tistim, ki naj s svojim zaslužkom iz dela jamčijo drugim dohodek in življenje brez dela, je kajpada težko pojasniti, zakaj naj bi to storili, še posebej, če podpirancem ničesar ne bi bilo treba prispevati kot povračilo za to. Že vse to jasno kaže, da navzlic vsej elegantnosti in politično reformsko večvalentnosti ideje o zajamčenem osnovnem oz. minimalnem dohodku za uresničitev tako daljnosežnih predlogov niso dani kratkoročni in srednjeročni pogoji.

Izračuni kažejo (prim. Gratschmann et al. str. 179 in dalje), da bi povečane davščine, potrebne za izplačilo osnovnega dohodka, neodvisnega od potrebnosti, za slehernega z narodnogospodarskega stališča predstavljale obremenitev, ki bi jo komaj lahko prenesel. Ob upoštevanju predvidenega gospodarskega in demografskega razvoja bi dolgoročno dodatna obremenitev narodnega gospodarstva z osnovnim dohodkom (400 DEM za tiste do 18 let starosti; 800 DEM za tiste od 19. do 64. leta starosti; 1000 DEM za starejše od 65

let) znašala približno 20 % bruto družbenega proizvoda. Leta 1985 je znašala kvota narodnogospodarskih davščin 40 %. Če bi uvedli zdaj še osnovni dohodek, kakor je opisan zgoraj, bi kvota davščin narasla za polovico, torej na 60 %. In celo v primeru, če se lahko del te večje porabe fiskalno prek davkov na mezde in na dohodek spet posname, bi bila kvota davščin še vedno prek 50 %. Povišanje davkov, ki bi bilo potrebno za financiranje osnovnega dohodka, bi skoraj zagotovo zbudilo precejšen odpor in bi tako srednjeročno in dolgoročno načelo svoje lastne temelje.

Če upoštevamo možnosti financiranja, potem se v tem trenutku kaže **osnovno socialno varstvo** oz. »oblikovanje temelja« (»Sockelung«) kot prikladna pot vstopa v tovrstno zajamčeno minimalno varstvo.

Ta model, ki ga podpirajo tako sindikati kot socialdemokrati, predvideva, da bi v sistem socialnega varstva uvedli enotno storitev osnovnega varstva oz. množico usklajenih storitev osnovnega varstva kot nek »temelj« (»Sockel«).

Osnovna ideja tega koncepta je, da se nekoga prek socialnega zavarovanja zavaruje tudi če poprej ni nikoli postavil zahtevkov ali pa je postavil le nezadostne zahtevke. Če na primer nekdo postane brezposeln, mu je prek urada za delo ob dokazilu, da ima nezadosten dohodek – le-tega dobiva na osnovi svojih ugodno rešenih zahtevkov izplačan dodatek, ki podpora za brezposelnost poviša na višino zahtevka za socialno pomoč (ki ga je tudi treba povišati). Celotni, ki so se šele zaposlili ali se v poklic spet vračajo, imajo pravico od osnovnega socialnega varstva zahtevati tovrstni temeljni znesek. V načelu identična ureditev je predlagana tudi za varstvo invalidov in ostarelih (prim. prispevke v Heinze et al. (izd.) 1987). Višino stroškov za osnovno socialno varstvo je težko vnaprej napovedati. Upravičeno je predvsem vprašanje, ali ne bi v primerjavi s sedanjim stanjem sorazmerno visoko in nestigmatizirano minimalno varstvo mnoge spodbudilo, da bi za nekaj časa opustili delo za zaslužek. Zelo optimistični izračuni, ki izhajajo iz določenih ustrojstvenih načel, nam pokažejo, da bi osnovno socialno varstvo veljalo le okoli 6 milijard DEM več, kot velja sedanji sistem socialnega varstva (SPD 1987).

3.2. Pripoznanje in pospeševanje neplačanih dejavnosti

Tu se bom dotaknil moje druge točke za reformo socialne države, namreč strategije socialnopolitičnega zvišanja vrednosti oz. pripoznanja in pospeševanja neplačanih socialno koristnih dejavnosti.

Pogosto ostane prezrto dejstvo, da socialnega varstva v njegovih bistvenih delih ne omogočajo le državne in poldržavne institucije, temveč še vedno tudi neformalne dejavnosti in dejavnosti znotraj skupnosti. Tu moramo na prvem mestu omeniti družino in sorodstvo, pomembno vlogo pa imajo tudi sosedstva in – v novejšem času okrepljene – skupine za samopomoč. V vseh teh neformalnih zvezah in zvezah v skupnosti se daje pomoč neprofesionalno in brezplačno. Za prihodnjo socialno politiko je neformalna, na skupnost vezana stran socialnega varstva relevantna v toliko, kolikor so mnoge omenjene mreže vedno manj zmožne stabilizirati svojo raven storitev ali jo celo izgraditi. Pravijo, da marsikje obstajajo celo že nevarne preobremenitve s hudimi posledicami za zdravje tistih, ki pomagajo. To velja predvsem za ženske, ki opravljajo približno 90 % neformalnega »care-work«. Tu se zarisuje nova meja za dosedanjo socialno politiko. Prav v času, ko bi bili prispevki družin, sosedstev itd. pri premagovanju problemov, ki jih sprožajo demografija, trg delovne sile, obremenitve v svetu dela itd. še posebej zaželeni, izgubljajo ti

neformalni nosilci storitev svojo zmožnost za opravljanje takih storitev.

Eden od razlogov za to je vedno večje število problemov. Dogajanja v starostni sestavi prebivalstva postavljajo vedno večje zahteve tudi neprofesionalnim oblikam pomoči. Tako je že zdaj na dlani, da bo ostarelih in nege potrebnih ljudi vedno več. Mnoge družine se bodo v prihodnosti ubadale s problemom, kako organizirati nego svojih članov. Še vedno bodo približno 85 % do 95 % takih oseb negovali domači. Vendar pa institucija zakonske zveze oz. družina, kjer opravljajo take storitve, doživlja temeljne spremembe. To lahko s pomočjo statistike brez težav dokažemo in to se tudi v sociologiji družine vedno bolj tematizira (prim. Hoffmann-Nowotny 1988; Rerrich 1988, kakor tudi prispevki v Nave-Herz 1988).

- »Normalna družina« - tj. popolna družina s starši in otrokom (otroki), izgublja pomembnost. Medtem ko je bilo leta 1972 še vedno 40 % vseh gospodinjstev sestavljenih na ta način, pa je znašal delež tega tipa gospodinjstva v letu 1985 le še 32 %. Namesto tega je porasel delež družin z enim roditeljem, zakonskih parov brez otrok in zunajzakonskih skupnosti (Höhn/Schultz 1987, str. 182; prim. tudi Penkert 1989, str. 156 in dalje).

- Od 100 zakonskih zvez, ki so bile sklenjene med 1900 in 1909, jih je bilo le 10 % brez otrok, sicer pa je bilo v vseh 364 otrok. Primerjajmo s tem bistveno novejšo skupino, namreč od 1970 do 1974: od 100 zakonskih zvez je bilo 20 % le-teh brez otrok, skupaj pa so imeli le 148 otrok (Zapf 1989, str. 9 in dalje).

- Pogostnost poroke - merjeno na 1000 prebivalcev - je zdrknila v časovnem obdobju med 1960 in 1986 s 9,4 na 6,1 %. V nasprotju s tem pa se je povečalo število ločitev. Kljub temu, da podatki niso povsem natančni, lahko sklepamo, da se bo približno 30 % v zadnjih letih sklenjenih zakonov končalo z ločitvijo. (Prim. Datenreport 1987, str. 45 in dalje; Hoffmann-Nowotny 1988).

Ta kratek vpogled v zahteve in izzive, katere doživljajo tradicionalne skupnosti, natančneje pojasnjujejo, da možnosti za to, da družine, sorodstva, sosedstva, itd. stabilizirajo ali celo razširijo svoje prispevke k neformalnemu socialnemu varstvu, počasi, a komajda ustavljivo razpadajo. Vezi in tradicije znotraj skupnosti izgubljajo pomen pri oblikovanju življenja ljudi; v nasprotju s tem pa raste interes in nuja za večjo mobilnost in samoodgovornost, to vse skupaj pa vodi k močnejši individualiziranim odnosom/vezem.

Že kratka razprava o pojavnih oblikah individualizacije v zasebnem in sosedskem področju kaže, da postavlja ta družbeni razvojni trend prihodnji socialni politiki nove zahteve. Na tem mestu je treba še posebej poudariti dva vidika:

- Razpad funkcijskih predpostavk za neprofesionalne, brezplačne oblike pomoči sili k kompenzaciji (ki jo je treba oblikovati politično) teh na novo nastalih vrzeli v varstvu. Za to se v grobem odpirata dve poti: na eni strani se morajo razbremeniti obstoječe instance socialnega varstva znotraj skupnosti, da bi bilo mogoče preprečiti nepotrebno pospeševanje procesa razpada. Na drugi strani pa je treba iskati funkcionalne ekvivalente, »alternativne oblike asociacij«, ki lahko delujejo kot podpora in nadomestek za tradicionalne institucije, ki začenjajo razpadati.

- Individualizacija sicer ustvarja nove priložnosti in možnosti izbire, vendar pa postavlja socialno politiko pred nove neenakosti in vedno večje probleme, povezane z orientacijo posameznika. Odgovor socialne države bi moral ustvariti mehanizme prestrezanja za materialna tveganja pri individualizaciji ter ponuditi primerne oblike pomoči za nematerialne, z identiteto povezane težave pri orientaciji v individualizirani družbi.

Konkretnih paketov ukrepov, s katerimi bi bilo mogoče odgovoriti na te kvalitativne zahteve, pa v tem trenutku še ni mogoče zadovoljivo skicirati. Vendarle je že mogoče prepoznati nekatere temeljne kamne:

– Kdor se angažira v neformalnih in na skupnost vezanih sistemih pomoči in se zato odpove udeležbi in karieri v delu za zaslužek, torej kdor je na primer negoval družinske člane, tega ni treba za to kaznovati še z vrzeli v socialnem varstvu. »Zaporo« zoper starostno revščino ljudi, ki so sicer veliko storili pri neformalni pomoči, plačali pa le malo pokojninskih prispevkov, lahko izoblikuje zamčeno minimalno varstvo (glej zgoraj). Kot dopolnilo bi veljalo misliti na to, da bi uvedli »potrdila socialnega zavarovanja« (glej Gretschnann et al. 1989, str. 206 in dalje). Na kratko rečeno, pri tem konceptu gre za to, da bi za državljane ustvarili možnost, da si pravico do socialnega zavarovanja – predvsem pri varstvu ostarelih – ne pridobijo le z denarnimi prispevki, temveč tudi z opravljanjem osebnih socialnih storitev na lokalni ravni. Za socialno koristne dejavnosti bi se lahko izdajala potrdila socialnega zavarovanja, katerih vrednost bi se ravnala po trajanju angažiranja in po koristnosti vsakokratnih storitev. Pri konkretnem izoblikovanju tega modela bi lahko ravnali podobno, kot pri izračunavanju časa za vzgojo otrok v pokojninskem zavarovanju.

– Še eden od predlogov za pospeševanje dela onstran pridobitvenih dejavnosti, so »**kooperacijski krogi**« (Offe/Heinze 1986). Trg in državo kot sistema, ki razdeljujeta dohodek, blago in storitve, bi dopolnili s tretjim »nedennarnim« sistemom, oskrbe; ta temelji na načelu medsebojne izmenjave in lahko spričo tega prinese pozitivne učinke na področju socialnega varstva. Take sisteme izmenjave, za katere obstajajo nekateri tuji zgledi (prim. prispevke v Heinze/Offe 1989, kakor tudi Offe/Heinze 1990) označuje tole:

- znotraj nekega preglednega socialnega sestava, na ravni sosedstva denimo, se izmenjujejo usluge;

- za individualno opravljene usluge se pridobi pravica do sprejemanja enakovrednih uslug drugih udeležencev v nekem kooperacijskem krogu.

– Hišno nego je treba podpirati in razbremeniti. »Negovanje ljudi, ki so potrebni nege, in starejših ljudi v njihovem domačem okolju bo v prihodnosti precej bolj pomembno. Zaradi demografskega razvoja in prednosti domače oskrbe pred stacionarno nego je treba izhajati iz močno rastoče potrebe po ustreznem osebju.« (Albach 1989, str. 121 in dalje). V okviru reforme zdravstva so bili storjeni prvi koraki k pomoči osebam, ki negujejo druge (razbremenitev glede letnega dopusta, stvarne storitve v vrednosti 750 DEM mesečno, ali alternativno »plačilo za nego« 400 DEM mesečno od januarja 1991 dalje). Vendar so te storitve omejene le na nego tistih, ki so le-te nujno potrebni in tudi višina je povsem nezadovoljiva. Poleg tega pa bi morale biti dopolnjene s popolnim prevzemom stvarnih uslug in z oblikovanjem ambulantnih negovalnih služb (socialni domovi), ki bi »priskočili na pomoč« hišnim negovalcem. Dolgoročno je mogoče tovrstno novo usmeritev na področju nege uresničiti le z oblikovanjem negovalnega zavarovanja ali državnega zakona o storitvah na področju nege.

– Skupine za samopomoč so edino področje neformalne pomoči, ki se je v zadnjih letih (10 do 15) precej povečalo. To moderno obliko pomoči znotraj skupnosti bi bilo treba politično še bolj podpirati in pospeševati. Pri tem je še posebej pomembna komunalna raven, specifično ravnanje glede na problem in glede na ciljno skupino. Komunalna socialna politika, ki je naklonjena tej obliki pomoči, pa se ne sme ustaviti le pri finančni in infrastrukturni podpori. Podpiranje in svetovanje skupinam za samopomoč ne sme biti izolirana strategija, temveč integralni del obče reforme socialnih služb.

– Predstava, ki je danes navzoča v konceptu preventivne socialne politike, tako na primer pri ideji, da je treba skrajšanje delovnega časa pojmovati kot preventivno zdravstveno politiko (Deppe 1987, str. 227 in dalje). Humanizacija dela, izoblikovanje zadrug oz. alternativnih obratov in novo oblikovanje odnosov med delovnim časom in prostim časom so gesla, ki očrtujejo razpravo o preoblikovanju dela. V prejšnjih poglavjih predstavljene reformske koncepte socialnega varstva je treba zato preveriti tudi glede tega, kakšni učinki izhajajo iz njih v zvezi s preoblikovanjem mezdnega dela.

Zanesljive ocene učinkov predstavljenih reformskih konceptov še niso na voljo; pa tudi izkušnje iz tujine je mogoče le delno uporabiti za napovedi o možnih učinkih. Vendarle pa lahko v določeni meri velja, da je treba – in to je rezultat verjetnostnih razmislekov (kot pregled prim. Gretschmann et al. 1989, str. 195 in dalje) – tako pri uresničitvi zamisli o zajamčenem minimalnem varstvu kakor tudi pri večjem pospeševanju in zagotavljanju dejavnosti zunaj formalne ekonomije računati z – sicer ne drastičnim – nazadovanjem ponudbe na trgu delovne sile. Najbolj jasno bi smela ponudba delovne sile nazadovati pri slabo plačanih, nekvalificiranih in zdravju škodljivih delovnih mestih.

Tako nazadovanje v ponudbi delovne sile bi lahko pripomoglo na eni strani k delni rešitvi problema brezposelnosti. Obravnavani reformski koncepti bi lahko tudi pripomogli k humanizaciji dela. Če bi imeli ljudje večje možnosti izbire med relativno zagotovljenim dohodkom na neformalnem področju in slabo plačanim delovnim mestom s slabimi delovnimi razmerami v formalni ekonomiji bi se bolj pogosto kot danes odločali zoper slaba delovna mesta. Na ta način bodo lahko postali slabo plačano delo in neugodne delovne razmere v prihodnosti redkejši.

Verjetno zveni tudi domneva, da zajamčeno minimalno varstvo ugodno vpliva na – s stališča delojemalcev – prostovoljno nadaljnje izobraževanje ali na pripravljenost za (tvegano) osnovanje eksistence na nekonvencionalnih novih področjih dela. Taka »eksperimentalna politika trga delovne sile, ki deluje od spodaj« za udeležence praviloma pomeni, da se za določen čas odpovedo višjemu dohodku, hkrati pa je povezana z nevarnostjo neuspeha. Zajamčeno minimalno varstvo bi lahko povečalo pripravljenost ljudi, da sprejmejo taka tveganja.

Že danes so delno zagotovljene ali se vsaj podpirajo nekonvencionalne pobude za zaposlovanje ali (individualni) napor za nadaljnje izobraževanje. Uprava za delo molče tolerira, da brezposelni delajo prve korake v samostojnosti, čeprav še vedno prejemajo podporo za brezposelnost. In tudi individualno nadaljnje usposabljanje v času brezposelnosti – na primer v tečajih delavskih univerz o novih tehnologijah – je mogoče, pogosto se celo spodbuja in finančno podpira. Vendar vselej le v določenih mejah: ne sme škodovati posredovanju na trgu delovne sile, pa tudi sredstva so na voljo le takrat, kadar obstaja verjetnost za povečanje izgledov posredovanja zaposlitve. Individualne pobude na novih področjih, katerih (zaposlovalne) razvojne perspektive še ni mogoče predvideti, se lahko tolerirajo le »pod roko«. Če bi obstajalo osnovno varstvo, bi se lahko taka, precej posredna podpora inovativnim in nekonvencionalnim nastavkom (neformalna politika trga delovne sile) še bolj razširila.

Upamo torej, da se bodo v zvezi z zajamčenim minimalnim varstvom kakor tudi s pospeševanjem in podporo dejavnostim zunaj formalne ekonomije pojavili impulzi za preoblikovanje dela. Vsekakor pa je treba opozoriti: če bodo spodbude za delo zunaj formalne ekonomije – delno ali v celoti – pre-

velike, spet grozi nevarnost vzratnega učinka pri urešničevanju samih reformnih konceptov; v končni posledici se morajo potrebna sredstva za njihovo financiranje zagotavljati z davščinami, ki izhajajo iz formalne ekonomije.

LITERATURA

1. Albach, H. 1989: Dienstleistungen in der modernen Industriegesellschaft, München.
2. Bäcker, G./Steffen, J. 1988: Alterssicherung in der Zukunft, Hamburg.
3. BMAS (Bundesminister für Arbeit und Sozialordnung) 1988: Teilzeitarbeit, Bonn.
4. Datenreport 1987: Statistisches Bundesamt (Hrsg.), Datenreport 1987, Bonn.
5. Deppe, H.-U. 1987: Krankheit ist ohne Politik nicht heilbar, Frankfurt a.M.
6. Dittrich, W./Fucks, G./Landenberger, M./Rucht, D. 1989: Staatliche Teilzeitförderung in der privaten Wirtschaft und im öffentlichen Dienst: Regelungen, Interessen, Wirkungen, in: Mitteilungen aus der Arbeitsmarkt- und Berufsforschung, 22. Jg., Heft 2, S. 294-311.
7. Gelhausen, U./Steffen, J. 1989: Das Rentenpaket '92, Hamburg.
8. Gorz, a. 1989: Kritik der ökonomischen Vernunft, Berlin.
9. Gretschmann, K./Heinze, R. G./Hilbert, J./Schulz, E./Voelzkow, H. 1989: Neue Technologien und Soziale Sicherung - Antworten auf die herausforderungen des Wohlfahrtsstaates, Opladen.
10. Hanesch, W. 1988: Armutspolitik in der Beschäftigungskrise, Wiesbaden.
11. Heine, Wolfgang 1989: Wie sicher ist die gesetzliche Alterssicherung? v: Riedmüller B./Rodenstein, M. (Hg.): Wie sicher ist die soziale Sicherung?, Frankfurt/M., S. 19-67.
12. Heinze, R. G./Offe, C. (Hrsg.) 1989: Formen der Eigenarbeit, Opladen (i.E.).
13. Heinze, R. G./Hombach, B./Schert, H. (Hrsg.) 1987: Sozialstaat 2000, Bonn.
14. Höhn, C./Schulz, R. 1987: Bericht zur demographischen Lage in der Bundesrepublik, v: Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft 13, 1987, S. 137-213.
15. Hoffmann-Nowotny, H.-J. 1988: Ehe und Familie in der modernen Gesellschaft, v: Aus Politik und Zeitgeschichte (Beilage zur Wochenzeitung 'Das Parlament') B 13, S. 3ff.
16. ISG (Institut für Sozialforschung und Gesellschaftspolitik) 1988: Hauptergebnisse des BMA-Forschungsprojekts »Sozialversicherungsfreie Beschäftigung«, Bonn (verv. Ms.)
17. Kreikebohm, Ralf 1989, Die Idee der Staatsbürgerversorgung v: Zeitschrift für Sozialreform, Heft 3, S. 129-159.
18. Möller, C./Hehr, I. 1987: Frauenarbeit - Frauenarmut, v: Opielka, M./Ostner I. (Hrsg.) 1987: Umbau des Sozialstaates, Essen, S. 35-47.
19. Nave-Herz, R. (Hrsg.) 1988: Wandel und Kontinuität der Familie in der Bundesrepublik Deutschland, Stuttgart.
20. Offe, C./Heinze, R. G. 1986: Am Arbeitsmarkt vorbei. Überlegungen zur Neubestimmung »hushaltlicher« Wohlfahrtsproduktion in ihrem Verhältnis zu Markt und Staat, Leviathan, 14, 1986, S. 471-495.
21. Offe, C./Heinze, R. G. 1990: Organisierte Eigenarbeit, Frankfurt/New York (i.E.).
22. Peukert, R. 1989: Der soziale Wandel der Familienform in der Bundesrepublik Deutschland seit der Nachkriegszeit, v: Gegenwartskunde, Heft 2, 1989, S. 153-165.
23. Rerrich, M. S. 1988: Balanceakt Familie, Zwischen alten Leitbildern und neuen Lebensformen, Freiburg.
24. Rürup, B. 1989: Wirtschaftliche und gesellschaftliche Perspektiven der Bundesrepublik Deutschland, München.
25. SPD (Sozialdemokratische Partei Deutschlands) 1987: SPD - Bundestagsfraktion, Arbeitskreis Sozialpolitik - Diskussionspapier »Soziale Grundsicherung«, Bonn (verv. Ms.)
26. Vobruba, G. 1989: Individualisierung und Solidarität, o.O.; erscheint in: Prokla 76, 1989.
27. Zapf, W. 1989: Die Sozialstruktur der Bundesrepublik in den 1980er Jahren, Discussion-Paper 89-101 des Wissenschaftszentrum für Sozialforschung Berlin (WZB), Berlin.

prevedla: Zlata Gorenc